

Аналітична записка

Культура пам'яті українського суспільства: трансформація, виклики, перспективи

на основі монографій – результатів виконання ФНД

1. Гриценко О. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ, 2019.

2. Гриценко О., Гончаренко Н., Кузнєцова І., Міщенко М., Берегова О., Демещенко В., Рябенський В. Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація. Київ, 2020.

1. Проблеми та методологічні засади аналізу трансформації культури пам'яті, політики пам'яті та декомунізації.
2. Аналіз декомунізації в Україні як державної політики і як соціокультурного явища.
3. Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація.
4. Декомунізаційне законодавство і пам'яткоохоронна справа: шляхи до розуміння та розмежування понять, правові та світоглядні колізії.
5. Рецепція культурної спадщини XIX – XX століття в суспільній свідомості сучасної України: Іван Франко, Лесь Курбас, композитори-шістдесятники, діячі радянської культури.
6. Історико-культурна спадщина кримськотатарського народу в культурному просторі сучасної України та аналіз геноцидів XX ст.: наукова та громадянська відповідальність.

1. Проблеми та методологічні засади аналізу трансформації культури пам'яті

Дискусії та конфлікти, пов'язані з різним, інколи – діаметрально протилежним баченням українського минулого різними соціокультурними групами чи політичними силами, давно перебувають у центрі суспільного життя України. Причини в істотних відмінностях етнокультурного складу населення різних регіонів, у різному історичному минулому, у навмисній експлуатації мовно-культурних відмінностей політичними елітами, у гібридній (військовій, інформаційній, культурній) агресії РФ.

Для аналізу відмінностей у ставленні до минулого, пов'язаних з цим конфліктів, і загалом складної сфери гуманітарного знання, науковцями розробляються методологічні засади й інструменти.

Запропонована Аналітична записка містить результати наукового дослідження з указаної проблематики, а також висновки і рекомендації

придатні як для наступного опрацювання науковцями, так і для використання органами державної влади і місцевого самоврядування у реалізації політики пам'яті.

У ході дослідження проаналізовано трансформацію (інституційні, структурні та змістовні перетворення) уявлень про минуле України та її історико-культурну спадщину; законодавчі та наукові аспекти політики пам'яті, зокрема – прийняття і впровадження декомунізаційного законодавства; рецепція та переосмислення культурної політики та мистецького спадку радянської доби. Виявлено основні тенденції та закономірності трансформаційних змін, що відбуваються в культурі пам'яті України (у символічному просторі, відображенні національної культурної спадщини в суспільній свідомості, у державній політиці пам'яті та історичній пам'яті спільноти, в комеморативних практиках) після здобуття незалежності.

У процесі аналізу вивчалися: офіційні документи, що стосуються гуманітарної сфери та впливають на формування історичних уявлень українців, сприйняття ними історико-культурної спадщини; публічні прояви взаємодії різних груп, політичних сил, частин суспільства, проявлені під час формування та реалізації заходів політики пам'яті; суспільна рецепція прийнятих державою офіційних рішень та їх практичного впровадження.

Завдяки цьому виявлено та описано три потужні виклики, що стосуються функціонування і трансформації культурної та історичної пам'яті, які постали перед українським суспільством після офіційного відновлення незалежності.

Перший – це зміна суспільного ладу, що в царині формування культурної та історичної пам'яті уможливила відмову від практики «чисток» небажаних елементів знань про минуле та нав'язування офіційної, «єдино правильної» версії історичного минулого України. Це означає відкритий доступ до всієї повноти фактів і знань про минуле (вільний доступ до архівів репресивних органів і введення в науковий обіг відповідних документів відіграє тут ключову роль); відкрите публічне обговорення вузлових

моментів української історії, її контroversійних епізодів. Повернення «репресованих» і «забутих» імен, текстів, документів, істотно урізноманітнює та збагачує резервуар колективної і культурної пам'яті українців.

Другий – це шанс для української культури відкинуті нав'язані російською та радянською імперіями стереотипи і упередження та оволодіти власним культурним простором, творити якісний, конкурентоспроможний національний продукт популярної культури. Українські науковці пропонують цікаві дослідження і деміфологізують імперських фальсифікаторів історії, але їхні праці мають бути присутніми і обговорюваними не лише в науковому, а також у широкому культурному обігу.

Третій виклик – формування національної ідентичності українців, в контексті насадження концепції «руського міра» та російської агресії, зокрема використання «розколу» між Заходом і Сходом України, та просування колоніальних концептів про «братні народи», «громадянську війну» та «визволення» від «націоналістів» місцевих росіян та російсько-культурних «радянських людей», які раніше не надавали значення тому, що вони мешкають в Україні, а не в Рязані.

До нападу Росії чимало «агентів» культивували ностальгію за СРСР та наратив «дружби з братнім народом». Проблема ідентичності стосується українців, для яких досі чужою є версія національного минулого (де герої Мазепа, Петлюра чи Стус), і які звикли асоціювати славне минуле радше зі Щорсом чи Ковпаком, аніж із воїнами УПА, дисидентами чи шістдесятниками. Старші з них донедавна опиралися знесенню пам'ятників Леніну, а молодші – розповідають про унікальні мистецькі твори – типові соцреалістичні мозаїки із зображеннями «простих трудящих».

Історичний досвід різних поколінь, котрі мешкають в різних регіонах України неминує породжує суперечності й конфлікти у сприйнятті минулого. Звідси випливає, що завданням науковців є максимально зважено і

різнобічно аналізувати процеси суспільної трансформації, а також державну політику, роль якої у формуванні історичної пам'яті суттєва, але не панівна. Також визначено, що окреслення держави як панівного суб'єкта політики пам'яті істотно звужує рамки наукового дослідження і збіднює його.

Необхідно застосувати ширший підхід до типології і включати до аналізу трансформації культурної пам'яті та суспільної/історичної політики наступні параметри:

- аналіз цілей, функцій, повноважень та політичного інструментарію державних інститутів, що є головними дієвцями цієї політики (президент, парламент, уряд, «профільні» відомства, як-от Міністерство культури та стратегічних комунікацій, Міністерство освіти і науки, Український інститут національної пам'яті, а також місцеві ради та держадміністрації);

- дослідження змісту (дискурсивний аналіз) офіційних актів політики пам'яті, що видаються цими інститутами, а також процесів їх підготовки та впровадження, включно зі взаємодією різних інститутів у цих процесах;

- аналіз взаємодії (співпраці, суперництва, боротьби) різних груп, політичних сил, частин суспільства у процесах формування та реалізації заходів політики пам'яті, зокрема – суспільної рецепції прийнятих рішень та їх практичного втілення.

Сприйняття утверджених в суспільстві колективних уявлень про минуле своєї країни, про історичні події та видатних діячів як частини символічного капіталу, уможливорює розгляд політики пам'яті як специфічного різновиду перерозподільчої політики, адже її здійснення «винагороджує» одні уявлення та оцінки подій і постатей минулого (а отже, їхніх носіїв), обходячи увагою (або позбавляючи попередньо набутого символічного статусу) інші.

Це дозволяє зрозуміти конфліктогенність політики пам'яті, адже перерозподільча політика завжди породжує невдоволення частини суспільства. Та водночас у деяких випадках бездіяльність влади у символічній політиці здатна породити ще більші конфлікти або ж

спровокувати «символічний перерозподіл» з боку активних груп суспільства (як-от «Ленінопади» в Україні у 1991 та 2013 роках).

У ході дослідження розроблено наукові визначення, зокрема – колективної пам'яті як підсистеми у системі культури сучасного суспільства, основними складниками якої є:

- мінлива сукупність уявлень про минуле, що побутують у комунікаційному просторі спільноти й поділяються більшістю чи хоча б значущою частиною спільноти/суспільства;

- суб'єкти формування уявлень про минуле (наукові, освітні, культурні інституції, органи влади, інші осередки суспільства);

- інфраструктура (інституції, комунікаційні канали та практики, мнемотехнології), що забезпечує здатність суспільства формувати, накопичувати й зберігати інформацію (знання) про спільний досвід, а за потреби – актуалізувати, переосмислювати, використовувати її для самозбереження, саморегулювання та розвитку спільноти.

2. Аналіз декомунізації в Україні як державної політики і як соціокультурного явища.

Однією із найдинамічніших і найгостріших змін, що відбуваються у соціокультурному розвитку українського суспільства протягом останніх 30-ти років стала інноваційна політика пам'яті, зокрема – політика декомунізації.

Від весни 2015 року декомунізація стала однією з найпопулярніших тем в українських ЗМІ, предметом регулярних гарячих дискусій не лише для політиків і журналістів, але й для політологів, істориків, культурологів та діячів культури. У цих дискусіях нерідко висловлюються думки та оцінки, з яких випливає надзвичайна важливість та актуальність декомунізації (чи, власне, тих проблем, що їх вона мала вирішити, а також тих, що їх вона буцімто породила). І незалежно від того, чи погоджуємося ми з котроюсь із

позицій учасників дискусій, очевидно залишається важливість самої декомунізації як державної політики та як суспільно-культурного процесу.

У вузькому сенсі, декомунізацією зазвичай називають впровадження «декомунізаційних законів», ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Це – Закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (№ 314-VIII), «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.» (№ 315-VIII), «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-VIII), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII).

У широкому й більш адекватному сенсі під декомунізацією слід розуміти значно триваліший і багатогранніший політичний та соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є «місця пам'яті» (в сенсі П'єра Нора) цього періоду – монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон «культури радянського народу», сформований у ті часи. Інші важливі складники декомунізації – скасування монополії компартії на владу (конституційно закріпленої «провідної ролі»), демонтаж (або знесення) пам'ятників комуністичного періоду, якісні зміни в історичній освіті, оприлюднення раніше заборонених або замовчуваних мистецьких творів.

Істотна частина українського суспільства, а також політичних, культурних, наукових еліт уже з перших днів незалежності України намагалася повторити у нас те, що раніше зробили західні сусіди – усунення комуністичних пам'ятників і топонімів, засудження злочинів тоталітарного режиму, навіть люстрацію. Адже після того, як народи Центрально-Східної Європи позбулися своєї комуністичної спадщини, це уможливило успіхи

політичних та економічних реформ і, врешті, їхнє входження до єдиної Європи.

Джерельна база аналізу декомунізації дослідження складається з кількох масивів. Головними джерелами для дослідження декомунізації як державної політики, а також процесу їх практичного впровадження були власне чотири «декомунізаційні закони» й супутні правові документи, що з'явилися в ході їх розгляду у Верховній Раді України (висновки профільних парламентських комітетів та головного експертно-правового управління ВР), підзаконні акти, прийняті урядом України після набуття законами чинності, наступні постанови Верховної Ради, прийняті в ході кампанії декомунізації (зокрема, про перейменування населених пунктів), рішення й розпорядження органів місцевого самоврядування та обласних держадміністрацій з питань виконання «декомунізаційних законів», нарешті, рекомендаційні матеріали, розроблені УІНП з метою методичного забезпечення згаданої кампанії.

Інтелектуально найнасиченішу групу джерел складають наукова література, а також публічні виступи відомих науковців з питань політики пам'яті. Іншими джерелами відомостей про процес декомунізації в різних регіонах України стали численні повідомлення електронних та друкованих ЗМІ, матеріали громадських кампаній що виникали в ході цього процесу (петиції, відкриті листи, заяви, дискусії в соціальних мережах). Окремим важливим джерелом для вивчення нових, «декомунізованих» меморіальних практик стали польові дослідження автора монографії «Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище» Олександра Гриценка в малих містах Центральної України, що тривали кільканадцять років і охопили демонтаж пам'ятників, перейменування вулиць, впровадження нових меморіальних практик.

Методологія аналізу складного, багатогранного, суперечливого характеру досліджуваного явища, наявність у ньому політичних, історичних, соціальних, культурних аспектів (як в антропологічному, так і в «галузевому» розумінні поняття культура) є міждисциплінарною.

Застосування дослідницьких підходів, розроблених в аналізі публічної політики, дає можливість уникнути хиби, властивої багатьом науковим публікаціям, що містять критичний аналіз «декомунізаційних законів» або їх впровадження: головним інструментом аналізу законів стало їх порівняння з ідеалізованим європейським еталонним законодавством, що діє в стабільній, ліберальній і толерантній державі, де панують «європейські цінності». Але питання, чи в Україні таке «виправлене згідно з еталоном» законодавство вирішило б завдання, поставлені перед політикою декомунізації, ці автори здебільшого не ставлять. Вони також перебільшують впливовість деяких державних інституцій (УІНП), нехтуючи фактами, що свідчать: дієвцями процесу декомунізації є не лише органи влади (законодавчої та виконавчої), але й інші політичні сили (столичні й регіональні), суспільні й культурні групи, структури громадянського суспільства з різними культурними та світоглядними орієнтаціями, інтересами, цінностями.

Взаємодія і боротьба різних дієвців визначають рівень успіху або невдачі декомунізаційних заходів. Конфлікти, що нерідко виникають у ході декомунізації, зазвичай розвиваються на кількох рівнях – політичних інтересів, цінностей, культурних ідентичностей і практик. Однак будь яка *інноваційна* політика пам'яті (покликана змінити уявлення суспільства про історичні події, переосмислити минуле) неодмінно породжує конфлікти, адже є політикою перерозподілу символічного ресурсу, відтак – зачіпає чийсь групові інтереси або символічні привілеї (наприклад, ветеранів «Великої Вітчизняної війни», котрі донедавна мали фактично монопольний статус «визволителів світу від фашизму»).

Процес декомунізації проаналізовано за допомогою двох концептуально відмінних підходів: спершу як *процес публічної політики* (точніше, як хронологічно обмежений 2015-2018 роками етап тривалішого процесу, що розпочався ще з розпадом СРСР), а потім – як *соціокультурне явище*, частину світоглядної й культурної трансформації українського

суспільства, що його головним змістом є переосмислення радянської спадщини (історичної, ідеологічної, культурної).

Для дослідження декомунізації як публічної політики застосовувалися методологічні підходи, обґрунтовані й використані Олександром Гриценком, що передбачали кілька етапів:

- визначення та окреслення рамок суспільної проблеми, вирішуваної за допомогою цієї політики;
- розгляд попередніх спроб її вирішення, їх наслідків, причин невдач;
- детальний розгляд пропонованого (чи вже втіленого) політичного рішення, включно з дискурсивним аналізом застосованої суб'єктом політики аргументації;
- порівняльний аналіз можливих альтернативних способів вирішення цієї проблеми;
- оцінювання здійснюваної політики (у даному випадку – декомунізації та її практичного впровадження), її суспільно-політичних і культурних наслідків – за стандартними критеріями оцінювання (політична та організаційна здійсненність, збалансованість у врахуванні інтересів різних дієвців, результативність у досягненні поставлених цілей, нарешті, ефективність – як співвідношення досягнутих позитивних результатів із політичною, суспільно-культурною, економічною ціною, що її довелося заплатити).

Аналіз процесу декомунізації як соціокультурного явища є не менш актуальним, а культурні аспекти декомунізації видаються надзвичайно важливими, хоч би яким визначенням культури ми керувалися: галузевим чи антропологічним.

У галузевому плані – демонтаж радянських пам'ятників, чимало аспектів меморіалізації Другої світової війни, визвольного руху, Голодомору та інших злочинів радянського режиму – все це навіть формально «проходить по відомству» культури. Та й деякі критики демонтажу радянських пам'ятників і панно наголошують на культурно-мистецькій вартості

радянської спадщини, котра для них є не шаблонною монументальною пропагандою (якою задумувалася і створювалася), а «прекрасним зразком монументальної пластики» періоду «радянського модернізму».

Звідси випливає необхідність розглядати сучасний процес декомунізації в Україні в ширшому контексті суспільної культурної трансформації, охоплюючи аналізом не лише дії безпосередніх (політичних чи політизованих) дієвців та їх прямі наслідки, а й світоглядне підґрунтя і культурний ґрунт, що з нього «виростають» такі дії й така їх рецепція різними групами суспільства.

З аналізу суспільної культурної трансформації випливає, що декомунізація 2015-2018 років не була несподіваним поворотом у державній політиці пам'яті, а новим, законодавчо підкріпленим етапом довгого й складного процесу суспільного переосмислення минулого України у XX столітті, поррахунків із радянською (комуністичною, тоталітарною) спадщиною. З-поміж кількох хвиль цього процесу, що вже відбулися в незалежній Україні (перша – в 1991-1992 роках, суголосна з розвалом СРСР; друга – в 2007-2009, ініційована указами президента В. Ющенка про вшанування жертв Голодомору й усунення пам'ятників його організаторам та про визнання українського визвольного руху XX ст.; третя – «Ленінопад», що розпочався ще у 2009 році, але набув розмаху під час Євромайдану; четверта – ініційована «декомунізаційними законами» від 9 квітня 2015 року) остання виявилася найпослідовнішою, наймасштабнішою за охопленням (у географічному та в суспільно-політичному сенсі), найбільш організованою як публічна політика, а головне – найрезультативнішою за формальними, кількісними критеріями.

Водночас констатовано, що кампанія декомунізації 2015-2018 років мала свої слабкі місця й вимушені обставинами обмеження. Вона викликала чимало критики в Україні й за кордоном, як буцімто політично помилкове рішення, ґрунтоване на неякісній правовій базі, а тому шкідливе для демократії та євроінтеграції України. У цій критиці були чимало слушного,

але чимало доволі упередженого (політично, світоглядно, професійно, особисто). Зокрема, більшість критичних оцінок політики декомунізації не брали до уваги тих масштабних проблем і загроз, що на їх вирішення чи усунення вона була спрямована, та специфічного суспільно-політичного контексту, в якому приймалися та впроваджувалися закони від 9 квітня 2015 року (російська збройна агресія та інформаційна війна, в якій Росія активно використовує радянський символічний капітал та історичну міфологію). З погляду своєї стратегічної мети, декомунізація є незавершеним проектом. Адже якщо розуміти декомунізацію як системне й повне усунення радянської ідеологічної чи хоча б символічної спадщини не лише з публічного простору, а й із суспільної свідомості, то мусимо констатувати, що таке повне усунення є практично неможливим, з огляду на закономірності функціонування будь якої модерної культури. Очевидно, що декомунізація 2015-2018 рр. супроводжувалася помітними змінами у ставленні українського суспільства до історії, а головні тенденції цих змін ідуть у тому напрямі, на який спрямовані декомунізаційні заходи: критичної переоцінки радянського минулого, з одного боку, й визнання ролі та значення українського національного руху, з іншого.

Результатами дослідження і його рекомендаціями можуть скористатися і науковці (у міждисциплінарних студіях зі спорідненої тематики та аналітичних оглядах), і органи державної влади (розробляючи і впроваджуючи законодавчі ініціативи), і освітяни (висвітлюючи цю тематику в процесі проведення навчальних занять). Результати дослідження також увиразнюють основні тенденції та закономірності посткомуністичної трансформації, що триває в Україні понад тридцять років, а також зміни, що відбуваються в культурі пам'яті України – у символічному просторі, сприйнятті та позиціонуванні культурно-мистецької спадщини, історичній пам'яті, комеморативних практиках – після здобуття незалежності.

Одним із продуктивних результатів дослідження, що заохочуватиме подальші міждисциплінарні студії на перетині культурології, політології, та

історії є розроблена Олександром Гриценком концептуальна модель національної культури пам'яті та її посткомуністичної трансформації, з урахуванням ширшого політичного та культурного контексту аналогічних процесів, які відбуваються в інших європейських країнах, зокрема – у Польщі.

3. Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація.

У ході аналізу *посткомуністичної трансформації культури України та взаємодії українського і польського історичних дискурсів* концептуально осмислено трансформацію української культури в контексті посткомуністичних суспільних змін у країнах Центральної і Східної Європи; проаналізовано контроверсійні проблеми «спільної історії» України та Польщі, що спровокували загострення взаємин упродовж останніх років (історичне, політичне, міфологічне підґрунтя цих проблем), а також про їх рецепцію та спроби порозуміння в обох країнах.

З усіх тенденцій і явищ, що обумовлюють трансформацію української культури в контексті інших посткомуністичних країн, можна зробити висновок, що характер і масштаби культурних змін у сучасній Україні визначаються частково «внутрішньою динамікою» її культури, запитами і активністю громадянського суспільства, частково свідомими, цілеспрямованими зусиллями держави або культурних еліт, але також і потужними глобальними чинниками, що мають «зовнішній характер» стосовно культурної сфери, або й стосовно українського суспільства загалом.

Наявність контроверсійних чи травматичних подій у спільному минулому України та Польщі сама по собі ще не є запорукою конфліктів. Для цього потрібно, щоб якісь важливі дієвці вдавалися до такого публічного, культурного чи політико-правового тлумачення подій минулого, до такого їх символічного наповнення та публічного вшанування (чи, навпаки,

засудження) їх історичних учасників, що це викликало голосні протести, або й поважнішу реакцію в сусідній країні, хоч би якими очевидно руйнівними ці заходи та контрзаходи були для двосторонньої співпраці. У процесі розбудови польсько-українського порозуміння й примирення були активними різні дієвці, від глав двох держав, парламентарів та церковних ієрархів – до науковців та діячів культури. Однак не бракувало й дієвців та дій, об'єктивно (попри словесні запевнення іншого змісту) спрямованих на руйнування ще нетривких здобутків процесу українсько-польського порозуміння, на провокування (можливо, не завжди свідоме) менших чи більших конфліктів «історичного» характеру.

Із особливостей культур пам'яті впливають відповідні настанови щодо минулого, поширені в Україні та Польщі, зокрема – стосовно суперечливих елементів «спільної історії» двох країн:

- схильність ділити учасників суперечливих історичних подій на «своїх» і «чужих», при цьому своїх розглядати як жертв чужих підступів, або як героїв – захисників свого народу, в жодному разі не як лиходіїв, хоч би як вони часом поводитись;

- схильність розглядати терени співіснування «свого» народу з іншими як «наші споконвічні землі», з тією відмінністю, що пересічний поляк вважає «історично своєю» всю територію давньої Речі Посполитої, а українець – всю «українську етнічну територію»;

- небажання чи неготовність визнати боротьбу народу-сусіда за самовизначення на згаданих «спільних територіях» хоч скільки-небудь легітимною.

В обох країнах ці настанови мають чималу аудиторію й час від часу експлуатуються в державній політиці пам'яті, вони репродукуються популярними культурами (історична белетристика, фікціоналізовані спогади, а також фільми, телешоу й комікси), утворюючи дедалі товщий шар культурної пам'яті, що його дедалі важче деконструювати, поширюючи натомість збалансовані, менш конфліктні уявленні про минуле двох народів.

З аналізу наукових праць випливає, що навіть професійні історичні дослідження, спрямовані на побудову мостів між польським та українським баченнями минулого, демонструють тісну приналежність їхніх авторів до дискурсивного мейнстріму національних культур пам'яті, до сформованого в його рамках набору уявлень та цінностей, що утруднює позитивне сприйняття їхніх текстів аудиторією сусідньої країни.

В огляді *декомунізації культури як ключового чинника трансформації: державної політики і суспільної рецепції* проаналізовано культуру пам'яті про Другу світову війну в Україні, зокрема – декомунізацію дискурсу державної політики і меморіальних практик (як сукупності уявлень, оцінок історичних подій і постатей, понять, образів, символів і ритуалів, що використовуються в державній політиці пам'яті); висвітлено деякі правові та світоглядні колізії, пов'язані з впровадженням «декомунізаційного» законодавства та охороною і збереженням пам'яток культури; розглянуто суспільну рецепцію декомунізації, основні ідентичності й наративи, представлені в культурній комунікації.

Проблема поррахунків із радянською ідеологічною спадщиною, зокрема – тією, що відтворює символи «Великої Вітчизняної війни» і послідовно опонує їх переосмисленню, наголошувалась українськими істориками здавна.

До них додалися споріднені суспільно-політичні проблеми історичного характеру:

- проблема ставлення суспільства й держави Україна до періоду Другої світової війни, що виникла внаслідок розкриття багатьох «білих плям» історії цієї війни, неприємних для прихильників радянської міфології «Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.», але важливих для мільйонів українців;

- проблема ставлення до тих, хто в часи СРСР боровся, зокрема й збройно, проти радянського режиму, але не дочекався офіційної реабілітації й визнання (особливо – до учасників боротьби УПА, котрих в СРСР таврували як «фашистських посіпак» та «зрадників українського народу»);

- проблема вільного доступу до архівних документів часів СРСР, в першу чергу – до архівів каральних органів, що без її вирішення утруднювала адекватне розв’язання зазначених проблем декомунізації;

- проблема переосмислення спадщини так званої української радянської культури, зокрема тієї її частини, котру за інерцією вважають класикою української літератури й мистецтва, без урахування того, що вона часто була просякнута пропагандою тоталітарного радянського режиму та містила грубі викривлення історичних фактів (до прикладу, роман «Прапороносці» О. Гончара).

Натомість у декомунізованому офіційному дискурсі Другої Світової війни оприявнилися кілька головних мотивів:

- *десовєтизаційний* – відмова від радянської міфології «Великої Вітчизняної» та сформованої ним ідеологічно-обумовленої термінології;

- *євроінтеграційний* – запровадження окремих прийнятих у Європі меморіальних практик, дат, символів (8 травня, квітка маку та ін.);

- *українізаційний* – наголос на «українському вимірі» війни, участі українського народу у війні, його жертвах і «звитягах»; включення українського визвольного руху до наративу про Другу світову війну;

- *актуалізаційний* – наголошення зв’язку між боротьбою проти нацистської агресії та сьогоdnішнім захистом України від агресії Росії; включення ветеранів АТО до кола тих, кого слід вшановувати 8 і 9 травня.

У ході фахових і політичних дискусій увиразнилися настанови і цінності різних дієвців та учасників процесу декомунізації – її прибічників та опонентів. Кампанія декомунізації частково вирішила проблему радянської ідеологічної спадщини в Україні, але частково – наново її актуалізувала.

Якщо розуміти декомунізацію як системне усунення радянської ідеологічної чи хоча б символічної спадщини не лише з публічного простору, а й із суспільної свідомості, то мусимо констатувати, що таке повне усунення є неможливим без глибокого переосмислення й переоцінки радянської

спадщини, з огляду на закономірності функціонування будь-якої модерної культури.

Аналіз впровадження декомунізаційних законів показав, що вони створили дієву правову базу для проведення кампанії демонтажу радянських монументів у 2015-2017 роках, але також і кілька правових колізій та суперечностей, які на практиці вдавалося долати чи обходити лише завдяки встановленню прямої відповідальності посадовців за проведення згаданої кампанії.

У ході дослідження розроблено наступні критерії для класифікації оприявлених наслідків декомунізації, що мають на меті показати всю складність та багатовекторність, яка характеризує декомунізаційну реформу:

1. *Залежно від форми оприявлення – матеріальні та духовні.* Матеріальними наслідками в означеному контексті слід вважати всі матеріалізовані у межах фізичного простору діяння (як дії, так і бездіяльність), фактичні події, які безпосередньо пов'язані з декомунізацією та обумовлені нею.

2. *Залежно від сфери оприявлення: культурні, політичні, соціальні, правові, економічні.* Процес декомунізації різною мірою вплинув на всі означені сфери. Вірогідно, що перші три зазнали впливу найбільше і питання ґрунтового аналізу впливу декомунізації на кожную із них цілком закономірно може бути предметом окремих галузевих досліджень. Однак і для економіки вона не проходить без наслідків.

3. *Залежно від рівня прогнозованості: прогнозовані та непрогнозовані.* Поділ за цим критерієм викликає підвищений інтерес у суспільстві. Вже зазначалося, що серед громадян відсутнє одностайне сприйняття декомунізації та бачення того, як саме цей процес повинен відбуватися в реаліях сучасного життя. Однак негативізм у цьому питанні характерний передусім для українців старшого віку та радикально налаштованої молоді. Попри це, вельми неочікуваними можна вважати випадки показового персонального ігноруванням декомунізаційного законодавства не лише з боку

окремих громадян, але й представників органів державної влади на місцевому рівні.

Цілком обґрунтованою є потреба розглядати декомунізацію не лише як суто фізичне усунення певних видів радянської символіки. Означена реформа повинна тривати вже на іншому, духовному рівні – як усвідомлений інтелектуальний процес переоцінки тоталітарного минулого. Це стосується не лише ставлення до історичних подій чи політичних постатей радянського періоду, їхніх політичних чи управлінських рішень, але також має охоплювати усебічну якісну оцінку наявної культурної спадщини, що не обмежується суто болісним спогадом про цей складний і суперечливий період нашого минулого.

4. Декомунізаційне законодавство і пам'яткоохоронна справа: шляхи до розуміння та розмежування понять, правові та світоглядні колізії

За результатами дослідження, Міщенко М.О. було запропоновано наступні критерії для класифікації оприявлених наслідків декомунізації, що мають на меті показати всю складність та багатовекторність, яка характеризує названу декомунізаційну реформу:

1. Залежно від форми оприявлення – матеріальні та духовні. *Матеріальними наслідками* в означеному контексті слід вважати всі матеріалізовані у межах фізичного простору діяння, фактичні події, які безпосередньо пов'язані з декомунізацією та обумовлені нею. При цьому, за характером вони можуть відзначатися різною спрямованістю – бути асоціальними, протизаконними або ж вчинятися/відбуватися у межах і на виконання норм чинного законодавства; мати на меті усунення негативного впливу тоталітарного минулого на значущі сфери публічного та приватного життя.

У практичному контексті найбільшою мірою це відобразилося саме в численних рішеннях уповноважених представницьких органів місцевої влади стосовно зміни назв населених пунктів, вулиць, районів.

До *матеріалізованих наслідків* очищення від комуністичного минулого, які мають антисоціальне «забарвлення», і, з огляду на це, перебувають поза межами правового поля, належать конкретні випадки умисного порушення особами норм декомунізаційного законодавства, зокрема – в частині вчинення ними суспільно небезпечних діянь. У цьому контексті проведений аналіз даних з Єдиного державного реєстру судових рішень України дозволив виявити шість вироків за фактом вчинення злочину, передбаченого ч.1 ст. 436-1 Кримінального кодексу України, що вже набули чинності.

Цілком закономірно, що надати оцінку *духовним наслідкам*, зокрема підтвердити чи спростувати їх наявність або відсутність значно складніше. Однак свідченням змін духовної сфери українців можна вважати те, що «декомунізаційне питання» не лишає байдужою значну частину членів суспільства, адже це не просто чергова «паперова» реформа – її обговорюють, про неї пишуть, знімають фільми, відео-сюжети. Науковці, громадські активісти, незалежні експерти, попри транслявання у національному інформаційному просторі протилежних поглядів на декомунізацію, усе ж намагаються не зводити означений процес винятково до безапеляційного знищення і забуття забороненої атрибутики, а поєднувати його із об'єктивним та неупередженим аналізом фактичних обставин.

2. Залежно від сфери оприявлення: культурні, політичні, соціальні, правові, економічні. Процес декомунізації різною мірою вплинув на всі означені сфери. Вірогідно, що перші три зазнали впливу найбільше і питання ґрунтового аналізу впливу декомунізації на кожну із них цілком закономірно має становити предмет окремих галузевих досліджень. Однак і для економіки вона не проходить без наслідків. За умови, якщо не брати до уваги витратне знесення монументальних пам'ятників комуністичним вождям, то навіть просте, на перший погляд, перейменування вимагає

додаткових витрат бюджетних коштів для зміни табличок, написів на адміністративних будівлях, штампів та печаток, друку бланків, виготовлення іншої необхідної службової документації тощо.

Щодо правових наслідків, то цей окремий їх підвид було виокремлено з метою на практиці показати, що прийняття будь-якого закону не можна розглядати як суто формалізований процес, втілений у вигляді юридичного документа. Його норми повинні «працювати», мати практичну реалізацію, і аналізоване декомунізаційне законодавство, у цьому сенсі, не є винятком. Здавалося б, непокєднувані між собою юриспруденція, декомунізація та пам'яткоохоронна справа в дійсності формують складний взаємозв'язок, який, у тому числі, оприявлюється за рахунок спільного нормативно-правового регулювання, а також слїдування принципам, що є базовими для кожної правової держави – верховенство права в усіх визначальних сферах життя (включно з гуманітарною).

3. Залежно від рівня прогнозованості: прогнозовані та непрогнозовані. Поділ за цим критерієм викликає підвищений інтерес у суспільстві. Вже зазначалося, що серед громадян відсутнє одностайне сприйняття декомунізації та бачення того, як саме цей процес повинен відбуватися в реаліях сучасного життя. Одначе негативізм у цьому питанні характерний передусім для українців старшого віку та радикально налаштованої молоді. Попри це, вельми неочікуваними можна вважати випадки показового персонального ігноруванням декомунізаційного законодавства не лише з боку окремих громадян, але й представників органів державної влади на місцевому рівні.

Наприклад, у жовтні 2015 року у Волновасі депутати місцевої ради замість того, щоб ухвалити рішення про знесення пам'ятника Чапаєву, обмежилися лише його формальним перейменуванням на монумент «Козак». Цим самим об'єкт було виведено з числа тих, що підлягали демонтажу в рамках кампанії з декомунізації. Однак у вересні 2016 року цей пам'ятник усе ж було знесено, але невідомо, яка із наявних причин стала для цього

вирішальною – бажання посадовців, хоч і несвоєчасно, але виконати вимоги законодавства, чи принагідно виявлений підвищений радіаційний фон монумента.

Разом із цим, незважаючи на значну кількість позитивних зрушень, бачимо певні недосконалості нормативно-правового забезпечення декомунізації, які, в сукупності з хибним тлумаченням норм закону, безпосередньо впливають не лише на результативність її подальшого впровадження, але й на таку важливу й водночас проблемну складову культури як діяльність, що пов'язана з охороною об'єктів культурної спадщини.

Наприклад, у п.4. ст. 1 Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», при визначенні поняття «символіка комуністичного тоталітарного режиму», до предметного складу останнього, одразу у двох підпунктах, було включено формулювання такого змісту: «зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки...».

Побудова такого предметного ряду виглядає цілком закономірною, оскільки, за умови, що названі об'єкти присвячено тим особам, які обіймали керівні посади в складі комуністичній партії, у вищих органах влади та управління періоду СРСР, УРСР (УСРР), або подіям, пов'язаним із діяльністю комуністичної партії чи встановленням радянської влади на території України, в окремих адміністративно-територіальних одиницях, а також переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст., навіть сам факт їх вільного перебування у публічному просторі, не кажучи вже про їх демонстрування на широкий загальний, нівелює усі ті положення стосовно національної ідентичності українського народу, його самовизначення, невід'ємності основних прав та свобод людини і громадянина, визначених у тексті Конституції України, як Основного Закону нашої держави.

Однак за цих умов, перш ніж вирішувати «долю» означених мистецьких форм у контексті декомунізаційних процесів, варто з'ясувати, чи не включені вони до відповідних державних реєстрів, згідно визначених категорій, що зобов'язує державу охороняти їх, а не піддавати забуттю.

Попри значну кількість публікацій, присвячених проблематиці розмежування таких понять як «пам'ятник» та «пам'ятка», дотепер трапляються випадки ототожнення або взаємозаміни цих понять, як у межах наукового дискурсу, так і на рівні громадських обговорень, публікацій у засобах масової інформації. Пам'яткоохоронний контекст вимагає підтримки безапеляційного твердження – поняття «пам'ятка» та «пам'ятник» є не тотожними, а всього лише співзвучними словами-паронімами. Незнання або ж свідоме ігнорування цього факту може призвести до хибного присвоєння охоронного статусу об'єктам, без наявності необхідних для цього фактичних та юридичних підстав.

Таким чином, з огляду на все викладене вище, практичне розмежування аналізованих понять оприявлюється у наступному:

- якщо має місце сукупність визначених законом підстав, пам'ятнику може бути офіційно присвоєно статус пам'ятки за категорією місцевого або національного значення, з її наступним обов'язковим включенням до відповідного реєстру;

- до числа пам'яток національного або місцевого значення можуть належати різні види об'єктів – як нерухомі, так і пов'язані з ними рухомі об'єкти, зокрема й певні пам'ятники.

У підсумку нині простежується відсутність наукового підґрунтя та чітких нормативних критеріїв для розмежування окремих складових поняття «символіка комуністичного тоталітарного режиму» та понять «об'єкт культурної спадщини» і «пам'ятка». Це може спричинити грубі помилки в ідентифікації видової приналежності нерухомих об'єктів, зокрема – пам'ятників, пам'ятних знаків, і, як наслідок, спровокувати викривлене сприйняття та непоправні зміни їхнього правового статусу і матеріального

стану. Разом із цим, цілком обґрунтованою є потреба розглядати декомунізацію не лише як суто фізичне усунення певних видів радянської символіки. Означена реформа повинна тривати вже на іншому, духовному рівні – як усвідомлений інтелектуальний процес переоцінки тоталітарного минулого.

5. Рецепція культурної спадщини XIX – XX століття в суспільній свідомості сучасної України: Іван Франко, Лесь Курбас, композитори-шістдесятники, діячі радянської культури

Описуючи *рецепцію культурної спадщини XIX – XX століття в суспільній свідомості сучасної України* науковці проаналізували відзначення ювілею Івана Франка як відображення трансформації культури пам'яті в сучасній Україні; висвітлили рецепцію культурної спадщини XX століття крізь призму творчості Леся Курбаса; розкрили феномен шістдесятництва в українській академічній музиці та сучасні інтерпретації цього непересічного явища; оглянули специфіку представлення біографій діячів радянської культури в сучасних українських шкільних підручниках з історії.

Висновок, що випливає з аналізу досвіду державного вшанування пам'яті Івана Франка – потужна тенденція використання символічного капіталу «Каменяра» не лише в політичній боротьбі, але й у вирішенні місцевих соціальних та господарчих проблем. Інші висновки, які можна зробити з цього огляду – це, по-перше, тривкість і вкоріненість радянських моделей вшанування пам'яті видатних діячів та принципів політики пам'яті; а по-друге, значна інертність наукового середовища у (пере)осмисленні творчої та інтелектуальної спадщини Франка, нішевий характер спроб не просто «перекрасити Каменяра в національні барви», а справді осмислити його, використовуючи сучасний концептуальний і методологічний інструментарій.

Дослідженням показано, що внесок Леся Курбаса в українське театральне та кінематографічне мистецтво є доволі значущим. Сьогодні ми оцінюємо його як видатного українського митця, режисера, який істотно вплинув на формування національного театального мистецтва; особистість із виразними естетичними настановами, котра невпинно шукала нові ідеї та мистецькі підходи.

Пам'ять про митця в українському культурному просторі є доволі різноманітною та багатоплановою: цикли передач на українському телебаченні й радіо, творчі проекти, міжнародні виставки, наукові дослідження, театральні фестивалі його імені, документальні фільми. Тож творча спадщина митця, повертається в культурний простір України, заохочуючи переосмислення явищ і персоналій української культури першої половини ХХ століття, зокрема – радянського періоду.

Покоління митців-шістдесятників, які відокремилися у своїй творчості від загальноприйнятих ідеологічних канонів, формувалося у суперечливій атмосфері співіснування консервативних і прогресивних тенденцій у культурі 1960-х років. Помітною була певна конфронтація цих стильових тенденцій, різка критика творів молодих, що справляли на представників старшого покоління враження штучності, навмисного експериментаторства, виклику. Час виходу покоління шістдесятників на авансцену суспільно-політичного і культурного життя збігся із періодом «хрущовської відлиги», а їхнє сміливе новаторство і яскраві творчі експерименти в літературі й мистецтві вдало поєдналися із зустрічною потребою суспільства, спраглого до оновлення.

Констатовано, що важливим елементом формування особистості є історична освіта, а підручник – це не просто джерело знання, а також істотний чинник формування світоглядних настанов і цінностей. Від знання про минуле, засвоєного школярами на уроках історії за допомогою підручника, великою мірою залежить колективна пам'ять й національна ідентичність спільноти. У дослідженні проаналізовано як представлення

різнобічної інформації про видатних осіб минулого, зокрема, діячів культури, як носіїв і репрезентантів історико-культурної спадщини, може сприяти кращому розумінню історичних подій, особливо – подій і явищ радянського періоду, складне, а часом болісне переосмислення якого триває в Україні вже понад тридцять років.

6. Історико-культурна спадщина кримськотатарського народу в культурному просторі сучасної України та аналіз геноцидів ХХ ст.: наукова та громадянська відповідальність

Висвітлюючи *європеїзацію культури пам'яті в Україні через осмислення гуманітарних катастроф* показано, в який спосіб історико-культурна спадщина кримськотатарського народу представлена в культурному просторі сучасної України; описано драматизм історії Криму й те, як події минулого впливають на сучасні політичні тенденції та наукові інтерпретації; наголошено на науково-гуманітарній та громадянській відповідальності сучасних українських інтелектуалів у процесах осмислення трагічних сторінок ХХ століття, зокрема – геноцидів, здійснюваних нацистським і комуністичним тоталітарними режимами: Голодомору, Голокосту, Депортації.

Кримськотатарський народ є корінним народом Криму і складовою частиною української політичної нації. Це передбачає об'єднання культурних, релігійних, етнічних спільнот навколо загальнонаціональних суспільних інтересів, і водночас – збереження і підтримка культурного розмаїття спільнот України, реалізацію їхніх прав на самобутній культурний розвиток. Звідси випливає, що поінформованість громадян України про історію та культуру народів, що складають українську політичну націю, є критично важливим для суспільного порозуміння і розвитку.

Можна констатувати, що упродовж останніх тридцяти років, в період розвитку незалежної української держави, було зроблено чимало для

збагачення української культури шляхом включення кримськотатарської історико-культурної спадщини у загальнонаціональне рiчище, проте явно недосить, аби подолати сформовані попередніми десятиліттями (якщо точніше – століттями) світоглядні настанови і кліше, притаманні російській імперській, а згодом – радянській культурній традиції.

Це критично важливо, позаяк питання належності Криму російська влада, а також пропагандисти, що її обслуговують, здавна трактують у вигідному для себе ключі: розповідають про свою цивілізаційну роль в Криму після першої анексії 1783 року (не згадуючи про нівелювання чи знищення культурної спадщини корінного народу – кримських татар), хвалять розбудову «прекрасного» радянського ладу (замовчуючи червоний терор і колективізацію, що призвела до руйнування традиційних методів господарювання), називають корінний народ «зрадником» і депортують його з рідної землі у 1944 році (привласнюючи його майно і руйнуючи його культурні надбання), оголошують Крим «ісконно» російською землею, підступно захопивши його у 2014 році, нехтуючи долями мільйонів людей, вкотре порушуючи міжнародне право.

Суспільство України у ХХ ст. зазнало й інших випробувань за умов сталінсько-гітлерівського геноциду, що набрав форми не тільки Голодомору (цілеспрямоване рішення московсько-радянської влади, направлене на придушення українського національно-визвольного руху через фізичне знищення 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.), а й Голокосту (жертвоприношення, «руйнівний ураган»; свідоме загострення антисемітських настроїв у Європі 1939 – 1945 років), і Депортації (репресивно-каральна політики Кремля заради географічних змін і знищення українців, кримськотатарського народу, євреїв).

Геноциди в Україні у ХХ ст. позначилися на подальшій долі знищуваних народів (втрата генофонду, руйнування культурної спадщини, виселення з рідної землі), що, у поєднанні з переселенням в Україну великої кількості москвитів, сприяло новоутворенням 2014 року – ДНР і ЛНР та

оновленню неартикульованої депортації із Кримського півострова під гаслами «Кримнаш».

Нові знання, отримані внаслідок міждисциплінарного дослідження політики пам'яті, що включає критичний огляд використовуваних ключових понять та типологій (історична пам'ять, культурна пам'ять, політика пам'яті), позитивно впливатиме на розвиток інфраструктури пам'яті, забезпечуватиме здатність суспільства накопичувати й зберігати знання про пережитий спільний досвід, а в потрібні моменти – актуалізувати й використовувати його з метою самозбереження, саморегулювання і саморозвитку спільноти.

Результати дослідження можуть слугувати не лише підґрунтям для подальших міждисциплінарних студій, що охоплюють різні гуманітарні аспекти суспільного розвитку (культурологія, історія, політологія, державне управління), а й використовуватися у навчальному процесі, зокрема для підготовки фахівців – культурологів, істориків, політологів, фахівців з державного управління у сфері культури та мистецтв.